

1991-ci ildə keçirilən "Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı" Beynəlxalq Elmi Simpoziumunda gündəmə gələn məsələlərdən biri də Azərbaycan xalqının görkəmli simalarından olan Ceyhun Hacıbəyli haqqında ciddi, sanballı və hərtərəfli işlənmiş ilk monoqrafiyanın ərsəyə gəlməsi idi. Və demək olar ki, Abid Tahirli üzərinə götürdüğü bu çətin işin öhdəsindən uğurla gəlmişdir (Abid Tahirli. Ceyhun Hacıbəylinin həyat və yaradıcılıq yolu. Bakı, "Elm və təhsil", 2019, 344 səh.).

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Elmi Şurasının 19 iyun 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapı tövsiyə edilmiş əsərin mündəricatına nəzər salarkən aydın olur ki, müəllif, qarşısına nə kimi böyük bilik və gərgin zəhmət tələb edən məsələlərin həllini qoymuşdur. "C.Hacıbəyli Azərbaycan maarifçi-realist nəsrin görkəmli nümayəndəsi kimi. Ədibin mühacirət-qədəri yaradıcılığı" adlanan I fəslə müəllif, tamamilə doğru olaraq maarifçilik və maarif-pərvərçilik anlayışları arasında olan fərqi göstərir, C.Hacıbəylinin rusdillə qəzetlərlə əməkdaşlığının və əsərlərinin də çox zaman rus dilində yazılmasının səbəblərini açıqlayır. C.Hacıbəylinin "Kaspi" qəzetində dərc olunan məqalələrini ardıcılıqla izləyərək, onları düzgün olaraq 9 yöndə qruplaşdırır: məktəb, təhsil problemləri, dini dəyərlərin təbliği, cəhəlat və fanatizmin tənqidi, xeyriyyəçilik, onun cəmiyyət üçün faydaları, formaları, xeyriyyə təşkilatları, Qars qaçqınları, onların problemləri, nadanlığın, laqeydliyin, çürük adət-ənənələrin tənqidi, mətbuat-nəşriyyat məsələləri, ədəbi-mədəni mühit, onun problemləri, tarixi şəxsiyyətlər, onların xidmətlərinin dəyər-ləndirilməsi, xatirələrinin əbədiləşdirilməsi, ilin ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi hadisələrinə həsr olunmuş hesabatlar və qarşıda duran vəzifələr.

Bu araşdırmalardan çıxış edərək, müəllif təsdiqləyir ki, C.Hacıbəylinin publisistikasının məğzi, mahiyyəti, ideyası, amalı maarifçilik missiyasına xidmət etməsidir. Material üzərində işləyərkən, tədqiqatçı, Ceyhun bəyin imzalarına da xüsusi önəm vermiş və qeyd etmək lazımdır ki, əldə etdiyi faktlarla özündən əvvəlki tədqiqatçıların fikrinə zidd olaraq sübut edir ki, "Dağıstanı", "Daqəstanı" imzaları Cəmaləddin Məmmədquluzadəyə deyil, məhz Ceyhun Hacıbəyliyə məxsusdur. A.Tahirli bir çox məqalələrin qısa izahını oxucuya çatdırır və maraqlısı odur ki, elə bil onlar bu gün üçün yazılıb: misal üçün "dil və məktəb" mövzusu, toy məclislərinin ağılamlı sonu, yaxud qaçqınlar, erməni düşmənçiliyi, xeyriyyəçilik, humanitar yardım, təşkilatçılıq məsələləri ilə bağlı yazılar. Müəllif belə qənaətə gəlir ki, bu məqalələr tariximizi, ənənələrimizi öyrənmək, tədqiq etmək baxımından maraqlı mənbədir və bugünkü jurnalist - publisistlər üçün böyük məktəbdir, həyatın ibrət dərslidir.

I fəslin "Din və ruhanilərimizin cəmiyyətdəki rolu haqqında" olan bölümündə də müəllif, C.Hacıbəylinin bu mövzuda olan məqalələrini diqqətlə izləyərək, əvvəla Ceyhun bəyi "İslamın mahir bilicisi" adlandırır və göstərir ki, istedadlı qələm sahibi, ruhaniliyin mövcud problemlərini çox obyektiv şəkildə araşdırmış, çıxış yollarını göstərmiş, bununla da, yalnız "ifşa etmək" məşğul olan qafqazlı həmkarlarını həm qınamış, həm də Avropada "fanatizm", "dözülməzlik" kimi ibarələrlə car çəkən İslamın düşmənlərinə tutarlı cavab vermişdir. Hal-hazırda dünyada baş verən münafiqəli hadisələri nəzərə alsaq, demək olar ki, C.Hacıbəylinin İslamdan bəhs edən yazıları elə bu gün də aktualdır.

Fəslin dördüncü bölümündə C.Hacıbəylinin mühacirət-qədəri bədii yaradıcılığını izləyən müəllif, sənətkarın povest, hekayə və felyetonlarını araşdıraraq tarix və ədəbiyyatşünaslıq baxımından olduqca dəyərli nəticələr əldə edir. İsbət edir ki, Ceyhun bəy öz dövrünü bədii əsərlərdə, obrazlarda yaşamağa səy göstərmiş və istəyənə nail olmuşdur. Yazarın "Hacı Kərim" povestinin yaranma tarixini, nəşrlərini, tərcümələrini əsaslı şəkildə nəzər

Ceyhun Hacıbəyli haqqında ilk monoqrafik tədqiqat

Onun publisistikasının məğzi, mahiyyəti, ideyası, amalı maarifçilik missiyasına xidmətdir

dən keçirərək olduqca inandırıcı bir fikir irəli sürür. Qeyd edir ki, olsun ki, rus ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olan C.Hacıbəyli XIX əsr rus yazıçısı Qleb Uspenskının naturalist bədii oçerklər-hekayələr silsiləsindən bəhrələnərək Azərbaycan ədəbiyyatına tam yeni bir bədii forma gətirib. 6 hissədən ibarət povestin hər bir hekayəsini ayrı-ayrılıqda araşdıraraq A.Tahirli göstərir ki, müəllif hər bir hekayədə öz sevimli qəhrəmanı Hacı Kərimin xarakterinin hansısa cəhətlərini açıqlayaraq, onun bütöv, tam bir obrazını yaratmağa səy göstərmişdir. Yazır ki, C.Hacıbəyli bu obraz üzərində mühacirətdə də işləmişdir, hekayələri fransız oxucusuna çatan bir üslubda tərcümə etmiş və birbaşa fransız dilində isə "Baş tutmayan ziyarət" adlı yeni bir hekayə yazmışdır. Heka-

baxış bucağını xeyli genişləndirib. İrəlində qeyd edildiyi kimi, fransız dilində yayılmış "Baş tutmayan ziyarət" əsərinin qəhrəmanı Əbdül Kərim yazıçının illərlə öncə obrazını yaratdığı Hacı Kərimdir. Tədqiqatçı yazır ki, dini dəyərləri yüksək qiymətləndirən, həmişə İslamın böyük təəssübkeşi olaraq çıxış edən C.Hacıbəyli Əbdül Kərimin müqəddəs ziyarətə getmək istəyi "Hacı" titulundan sui-istifadə edərək varlanmaq, başqaları ilə təkbəbbülə davranmaq niyyətlərinin günah və yolverilməz olduğunu açıb göstərir. Həcc ziyarətinə təmiz dualarla, pak niyyətlərlə, halal pulla getmək lazımdır. Müəllif qeyd edir ki, əsərin başlıca ideyası budur və bir epoxa bundan əvvəl yazılmasına baxmayaraq, yazıçının ideyası bu günümüzdə də çox aktualdır. Dinlə bağlı

Ceyhun bəy qaradaşı Üzeyir bəylə "Leyli və Məcnun" operası üzərində apardığı işlərdən ətraflı danışır və qeyd edir ki, Şərq musiqisi-nə polifoniyasını birinci gətirən Üzeyir bəy olmuşdur.

Monoqrafiyanın III fəslində Ceyhun bəyin araşdırmaları izlənilir. Müəllif qeyd edir ki, Hacıbəylinin araşdırmaları barədə dolğun, sistemli elmi-nəzəri qənaətlər əldə etmək üçün onun qələmə aldığı əsərlərin təsnifatını verməklə təhlil etmək və dəyərləndirmək məqsəduyğundur. Bununla bağlı o, araşdırmaları 4 hissəyə ayırır. I hissədə ədəbiyyatşünaslığa, tariximizə, mətbuat, mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin yaradıcılığına dair əsərlər izlənilir. Tamamilə düzgün qeyd edilir ki, Ceyhun bəy birinci olaraq Azərbaycan mətbuat tarixinin elmi, sistemli və əhatəli tarixini qələmə almışdır və məqalənin bəzi nöqsanlarına baxmayaraq, onun, ayrıca kitabça şəklində çıxmasını təklif edir. Bu bölümə müəllif, C.Hacıbəylinin azərbaycanlı qadın - şairlərinə həsr olunmuş "Azərbaycanın gülləri" məcmuəsinə xüsusi diqqət yetirir. Ceyhun bəyin onların şeirlərini ilk dəfə olaraq rus və fransız dillərinə tərcümə etdiyini, yaradıcılıqları haqqında elmi mühazirələr söylədiyini və sovet ədəbiyyatşünaslığına tənqidi yanaşdığını da açıqlayır.

Folklorşünaslığa dair araşdırmalar və folklor nümunələrindən istifadə mövzusunda toxunarkən, müəllif qeyd edir ki, problemin həllinə bir neçə aspektdən (Hacıbəyli - folklor toplayıcısı, folklor tədqiqatçısı, folklor nümunələrindən yaradıcı şəkildə istifadə edən yazıçı kimi) yanaşılsa, daha dolğun və doğru elmi-nəzəri nəticələr əldə etmək mümkün olar. "Qarabağ dialekti və folkloru" (Qafqaz Azərbaycanı) əsərinin bu gün də aktuallığını saxladığını və Qafqaz etnoqrafiyasını, dialekt və folklorunu öyrənmək üçün mötəbər məxəz olduğunu vurğulayır".

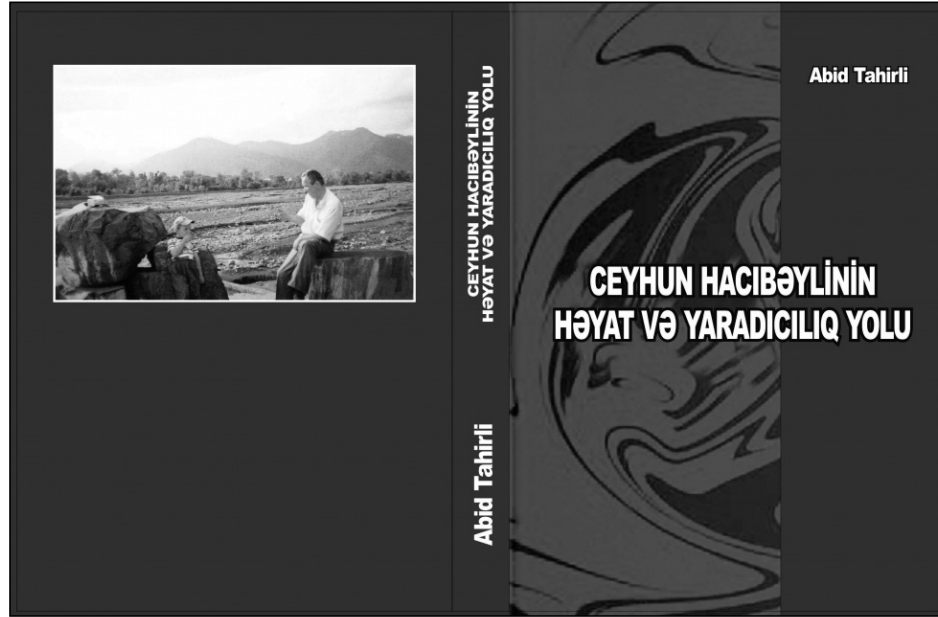
"Sovetologiya, politologiya və tarix sahəsində araşdırmalar" bölümündə müəllif, Ceyhun bəyin nüfuzlu sovetoloq kimi tanınmasından, yazılarında sovet rejiminin antibəşəri mahiyyətini açmasından və onun gec-tez məhkum olacağını inandırıcı dəlillərlə əsaslandırmasından bəhs edir. Tarixlə bağlı araşdırmaların fransız dilində olduğundan, hələ ki, onların öz tədqiqatçıların gözlədi-yini göstərir.

"Tərcüməçilik fəaliyyəti" bölümündə A.Tahirli Azərbaycan - fransız ədəbi əlaqələrində Ceyhun bəyin müstəsna xidmətlərindən söz açıq, İvan Turgenevin "Pulsuzluq", Monassanın "Yol-çu" əsərini ilk dəfə Azərbaycan dilinə tərcümə etdiyini vurğulayır. 1925-ci ildə onun tərcüməsi və rejissorluğu ilə Parisin "Femina" teatrında Üzeyir bəyin "Arşın mal alan" operettası tamaşaya qoyulmuşdur.

Nəticədə müəllif yazır ki, istər mühacirət-qədəri və istərsə də ondan sonrakı dövr Ceyhun bəy Hacıbəyli yaradıcılığı, ümumazərbaycan mədəniyyətinin, söz sərəvərinin dərinə öyrənilmə, geniş təbliğ edilmək haqqını qazanmış bir parçasıdır.

Ümumi qənaət belədir ki, Ceyhun Hacıbəyli kimi nadir şəxsiyyətin çoxjanlı və çoxsahəli alim - yazıçı irsinin ilk monoqrafik tədqiqatı ədibin elmi, bədii axtarışlarının öz dövrü üçün novatorluğu və bu gün üçün də gərəkliliyi haqda kifayət qədər dolğun təəvvür yaradır. İşin böyük əhəmiyyəti bir də ondadır ki, müəllif bir çox məsələlərin üzərində işləməyi, araşdırmalar aparmağı gələcək tədqiqatçılara tövsiyə edir, lüzumlu sayır.

Nailə Muradəliyeva,
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat
Institutunun Ədəbiyyat
nəzəriyyəsi şöbəsinin baş elmi işçisi,
filologiya elmləri doktoru

yeni arasdıran müəllif belə bir qənaətə gəlir ki, bu hekayə yazılma tarixinə görə axırıncı olsa da, məzmun etibarlı ilə birinci sayıla bilər. Bununla yanaşı, qeyd edir ki, hekayənin nəşri barədə heç bir məlumat yoxdur, hekayə məkinədə çap olunmuşdur və yazıçının arxiv fondunda saxlanılır. Bu da gələcək tədqiqatçılar üçün önəmli bir bazadır. Və bir daha vurğulayır ki, "Hacı Kərim" ədəbiyyat tariximizdə hələlik layiq olduğu qiyməti almısa da, XX əsr nəsrimizin ən gözəl nümunələrindəndir.

Bu bölümə tədqiqatçı, C.Hacıbəylinin mühacirət-qədəri dövrü yazdığı hekayə və felyetonlarında üzərində onların mövcud hökumətin yararsızlığını, xalqı aldatdığını, məmurların rüşvətxorluğunu əks etdirmək məqsədilə yazdığını tutarlı nümunələrlə nümayiş etdirir. Ədibin talantını bir daha isbat etmək üçün A.Tahirli onun və qaradaşı Üzeyir Hacıbəyovun eyni adda yazılmış "Pristav ağa" satirik hekayələrini tədqiqatçı cəlb edərək onların oxşar və fərqli cəhətlərini ayırd edib, ümumiləşdirir və yazır ki, istər öz realist təsvirinə, istərsə də toxunduğu mövzunun aktuallığı və tənqidi pafosuna görə, "Pristav ağa" əsəri XX əsr Azərbaycan nəsrinin ən maraqlı nümunələrindən biridir və XX əsr ədəbiyyatımızda rus hakimiyyətinə, onun məmurlarına qarşı bu cür sət tənqidi münasibət bəsləyən ikinci bir əsər tanıyırdıq desək, yəqin ki, səhv etmərik. Hekayələri araşdırarkən müəllif ona da diqqət yetirir ki, C.Hacıbəyli əsərlərinin bəzində obrazlara qarşı öz münasibətini hansısa təsvirlərlə, priyomlarla oxucuya aşkarlayır, bəzənsə, misal üçün "Barışmaz ata" hekayəsində, hadisə və obrazları təqdim etməklə kifayətlənir: oxucunu daha dərinə düşünməyə vadar edir.

İl fəsil C.Hacıbəylinin mühacirət dövrü yaradıcılığını əhatə edir. A.Tahirli C.Hacıbəylinin üzde olan və Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivinin yazıçıya aid fondunda saxlanılan Azərbaycan, fransız, rus dillərində qələmə aldığı bədii əsərlər və publisistikasının, xatirələrinin, tədqiqatlarının əlyazmalarını, makina yazılarını arasdıraraq ədibin bədii irsinə olan

problemlər yazıçının fransız dilində yazılmış və Mirzəbala Əmrahov tərəfindən tərcümə edilmiş "Müəzzinin lənəti" hekayəsində də özünə yer almışdır. Tədqiqatçı, əsərin 50-ci illərin ortalarında - "soyuq müharibə" dövründə yazıldığını əsaslandırır, hekayə ilə bağlı fikirlərinin izah edir və yazır ki, bu hekayə nəinki C.Hacıbəyli yaradıcılığında, eləcə də ümumən Azərbaycan, o cümlədən mühacirət nəsrində bənzərsiz bir əsərdir, nasirinin Sovet imperiyasının tez-gec süqut edəcəyi ilə bağlı qəti qənaətinin, sarsılmaz iradəsinin, əqidəsinin, inamının bədii ifadəsidir. O dövrdə yazılmış "Nejdanovun işi" hekayəsindən söz açarkən, onu rejimin aynası adlandır və vurğulayır ki, müəllif burada insanlığın faciəsini bədii sözün gücü ilə bütün çıpaqlığı ilə canlandırılmışdır. A.Tahirli əsəri rus dissident ədəbiyyatı ilə müqayisə edərək, onu rus dissident ədəbi nümunələrinin pioneri, qaranquşu adlandırması ədəbiyyatşünas-ıqımızda olduqca önəmli fakt sayıla bilər. C.Hacıbəylinin, həm də Azərbaycan mühacirət irsində ilk və yeganə sənədli siporsisin "Stalin öpüşü" və "Fatimə"nin müəllifi olduğu araşdırılır. Siporsis əsasında ssenari yazmağın və kinoda canlandırmağın Ceyhun bəyə nəcib olmadığına təəssüflənərək, sələfləri tərəfindən bu işi başa çatdıracağına ümid edir. Həmçinin gələcək tədqiqatçılara "Səssiz-küysüz məhkəmələr" əsərinin tam mətninin tapılmasını və tərcüməsini məsləhət bilir.

Fəslin "Xəyal və həqiqətlərin bədii-publisistik təəssümü" adlı II bölümündə tədqiqatçı, araşdırmaları əsasən Ceyhun bəyin memuarları üzərində aparır, ədibin həyatından olan bir çox faktlar üzərində dayanır, onun memuarist kimi nə dərəcədə istedadlı olduğunu açıb göstərir. Xüsusi yer, ilk Azərbaycan operasının yaranmasına ayrılır.

**Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət
Dəstəyi Fondunun maliyyəsi əsasında hazırlanıb.**